

УДК 781.2+378

DOI: 10.36550/2415-7988-2021-1-195-28-32

СМИРНОВА Тетяна Анатоліївна –

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри хорового диригування
Харківського національного університету мистецтв імені І. П. КотляревськогоORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2931-8288>

e-mail: smyrnova.Tetiana@gmail.com

МУЗИЧНО-ХОРОВА ОСВІТА В УКРАЇНІ XVI – XVIII століть.

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Завдання розбудови національної освіти, культури і мистецтва передбачає переосмислення прогалин, доповнення, пошуку невідомих фактів, відтак системного аналізу історичної спадщини України. Зокрема, актуальними залишаються питання генези музично-хорової освіти, яка становила основу духовної та музичної культури українського народу. Адже мистецькі та педагогічні цінності, закладені вітчизняною співацько-хоровою минулими, становлять незаперечну основу фундаменту сучасної музично-педагогічної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення і розвитку музично-хорової освіти України поставало в працях музикознавців (А. Боровик, Н. Герасимова-Персидська, Л. Кияновська, П. Козицький, Л. Корній, В. Іванов, О. Цалай-Якименко, М. Черепанин, О. Шреєр-Ткаченко, І. Юдкін-Рипун, Ю. Ясиновський), музично-педагогічних дослідженнях (О. Кравчук, О. Михайличенко, О. Олексюк, О. Ростовський, В. Черкасов), історичних роботах Д. Багалія, М. Грушевського, Б. Гринченка, В. Каразіна, Я. Ісаєвича, В. Скуратівського, О. Субтельного, К. Харламповича. Історичні джерела засвідчують неоднозначність і складність розвитку української держави, її культури і мистецтва, відтак, музично-освітня галузь у своєму становленні пройшла крізь суперечності, перепони, втрати і досягнення. У своєму дослідженні дотримуємося періодизації, запропонованої О. Сухомлинською, зважаючи на європейський вектор музичної педагогіки. Кожен з шести історичних періодів розвитку музично-хорової освіти потребує, на наш погляд, ретельного вивчення і переосмислення, утім найбільше питань викликають історичні періоди визвольної боротьби і ствердження національної самосвідомості.

Мета статті полягає у вивченні та доповненні відомостей стосовно розвитку музично-хорової освіти в другий і третій періоди: Слов'янського Відродження і доби Гетьманщини (Українського бароко).

Виклад основного матеріалу

дослідження. Другий період розвитку музично-хорової освіти відбувався за часів розквіту культурного життя, процесу слов'янського Відродження (1569 – початок XVII ст.), переходу від культури середньовічного типу до новочасної культури (М. Грушевський). Ці часи характеризують зовнішні і внутрішні війни, руїни, активізація національного і соціального руху, в результаті чого виникає «велетенський парадокс» (В. Скуратівський) розмаїття культурних явищ, релігійних, народних, світських традицій. Розглянемо специфіку музично-хорової освіти другого періоду згідно типів навчальних закладів, започаткованих на той період. Аналіз історичних і педагогічних джерел дозволяє виявити розмаїття початкових, середніх, вищих навчальних закладів, що надавали музичну освіту русинам-українцям (парафіяльні православні, латинські, уніатські, протестантські, козацькі, братські школи і колеґіуми) [6, с. 45–48].

Значну роль у розвитку поствізантійської балкано-слов'янської православної музичної культури та освіти відігравали *початкові парафіяльні та монастирські школи*, в яких прості верстви населення осягали основи давньоукраїнської мови, церковного співу і музичної грамоти. Парафіяльні школи продовжили своє існування й на території Литовського князівства, яке позитивно ставилося до збереження ідей і музично-освітньої практики православної культури. Серед релігійних і музично-освітніх центрів, що орієнтувалися на поствізантійську балкано-слов'янську культуру, були монастирі (молдаво-волоські). Відомий музикант-просвітник Тарас Земка першим видав книжки про історію церковного співу, видатних музикантів, творців піснеспівів. Його книжки мають історичну, дидактичну навчальну цінність, адже вони надавали музично-теоретичні відомості, розкривали способи оволодіння співацькими вміннями [3, с. 7]. Утім, в історії вітчизняної музично-хорової освіти з'являються інші традиції, нав'язані католицькими ідеями, які панували на Україні впродовж багатьох століть.

Це передусім, *ієзуїтські школи і колеґіуми*, що започатковувалися ще з для

ствердження і панування римсько-католицької церковної традиції. Ієзуїтські школи мали майже університетський рівень освіти, добру організацію музично-навчального процесу, розкішну навчально-методичну і матеріальну базу, високо освічених музикантів-учителів [1]. До нашого часу збереглася будова ієзуїтського колегіуму в м. Кременець Тернопільської області із старовинними фоліантами в бібліотеці та концертною залом з чудовою акустикою.

Посилення централізації Литовського і Польського князівств, згодом утворення Речі Посполитої (1569) спричинило виникнення латинських шкіл міського підвищеного типу, що перебуваючи під опікою духовної та світської католицької влади (Львівська, Перемишська, Камянець-Подільська), запроваджували вокально-інструментальну освіту. Адже римсько-католицький богослужбовий ритуал, зазначав П. Козицький, дозволяв інструментальну музику під час відправи [4, с. 24]. Певна частина латинських шкіл відстоювала вартість виключно католицької освітньої системи. Втім, на ранньому етапі полонізації українців-русинів процес утвердження католицької віри відбувався з одночасним збереженням прав руської шляхти (Волинське, Київське, Брацлавське воєводства). Отже, в музично-освітній практиці латинських шкіл залишалась автономія руського (українського) змісту хорової освіти (зразки церковного співу, балади, козацькі пісні і думи). Перевагою латинської школи вважалося надання литовським українцям офіційно затвердженого права здійснювати навчання (з урахуванням семи вільних мистецтв) у західноєвропейських середніх школах. Після завершення курсу навчання у латинській школі українські учні отримували (юридично закріплений у 1468 році) доступ до вищої європейської університетської освіти (музичної також) у кращих університетах Європи (Прага, Болонья, Віттенберг, Базель, Лейден). У порівнянні з парафіяльними школами, латинська загальна і музична освіта, спираючись на схоластику і латин, вокально-інструментальну практику, відкривала шлях від початкової православної освіти до стандартів вищої освіти Європи.

Достатньо поширеними (майже 150), за даними історика К. Харламповича, були протестантські школи, що існували на тій частині України, яка була під владою литовських князів. Протестантська освіта, на відміну від ортодоксальної католицької, відстоювала гуманістичні ідеї загальнодоступності та віротерпимості, які позначилися на змісті і методах музичної

освіти. Протестантські школи надавали освіту від елементарного до академічного рівня, стверджуючи основи хорального багатоголосся, учнів ознайолювали з ідеями європейської музичної думки (кисилінівська школа, згодом вища школа). Певної уваги в освітньому процесі протестантських шкіл надавалося українській народно-пісенній традиції.

В умовах Реформації католицтва (1569), утвердження просвітницьких ідей і захисту української народності починають активно діяти уніатські школи, що поєднували одночасно православні греко-слов'янські та латинські музично-освітні традиції (вивчаються українська мова, традиційні зразки церковного співу й обрядовості, використовуються друковані збірки «Богослужників» із спрощеною системою нотного запису). Уніатські школи підтримувала польська влада, утім на практиці уніати схвально ставилися до ідей, змісту і методів музичної освіти українства. Гуманістичні гасла Просвітництва, які активізувалися в Європі, були підтримані яскравими представниками українського князівства, виникла потреба відродження православної культури, мистецтва і освіти на нових засадах, з урахуванням досягнень європейської освітньої системи.

Новим культурно-освітнім осередком, відбудованим на засадах компромісу між латинською, греко-слов'янською і православною (старослов'янською) традиціями, стала Острозька школа або трьохмовний лицей (1575–1636 р.), що орієнтувався на вивчення «слов'янсько-греко-латинських наук», ознайомлення з західноєвропейським мистецтвом і стверджував єдність співу та гри на музичних інструментах. У острозькій школі, яку започаткував волинський князь, покровитель православної церкви, меценат Василь Костянтинович Острозький (1527–1608), надавалася вища освіта європейського рівня, навчалися видатні українські просвітники та громадські діячі Герасим Смотрицький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Тимофій Борецький. Серед музичних традицій Острозької школи слід назвати започаткування і розповсюдження «острозького» монодичного наспіву, активну діяльність музично-цехової освіти, зокрема цехових шкіл світських скрипалів та інструменталістів (клавійних, духових, струнних).

Василь Острозький, разом з Дмитром Вишневецьким піклувалися про приборкання «волелюбних ватаг» українського козацтва, відтак в 1556 році на острові Мала Хортиця Дмитром Вишневецьким було засновано

першу Запорізьку січ, навколо якої збиралися поселенці-козаки. Для підняття рівня їхньої освіченості організовувалися козацькі полкові школи, в яких навчалися діти з козацьких сімей. Місцеві дяки протягом п'яти років вдосконалювали вокально-хорові вміння учнів на матеріалі зразків церковних, обрядових, родинних пісень і гімнів. Співаки полкових хорів користувалися особливою повагою козацтва та їх родин. Утім, за даними П. Козицького, в середині XVI століття відбувається поступовий занепад традицій релігійного хорового співу.

XVII сторіччя позначилося високим піднесенням релігійно-національної свідомості [4, с. 17]. Активізація інтересу до візантійсько-української системи музичної освіти відбувалася завдяки братському руху та започаткуванню братських шкіл та колегіумів (греко-латинсько-руських, русько-польських, греко-слов'янських), що виникали при православних монастирях та церквах. Братства (Львів, Київ, Вільно, Луцьк, Острог) пропагували ідеї Просвітництва, розробляли демократичні принципи і методи співацької освіти, відновлювали підручники для навчання «мусикії», яка мала протистояти інструментально-вокальним традиціям католицтва. До змісту музичної освіти співаків-братчиків, за якими наглядав вчитель-протопсалт, залучалися знання про способи оволодіння музичною грамотою за п'ятилінійною київською квадратною нотацією, навички досконалого виконання зразків київського, болгарського, сербського знаменного і партесного співу, героїчного епосу. В домашньому побуті братчики брали участь у календарно-обрядових традиціях, вертепах. Поступово просвітницький рух переміщується із Західної України до Києва, де в 1615 році було організовано братську школу, першим ректором якої став митрополит Іов Борецький, який підняв рівень викладання музичних дисциплін до стандартів західноєвропейської вищої школи [3, с. 48].

Картину музичної освіти Слов'янського Відродження (XVI – поч. XVII) має доповнювати цехова вокально-інструментальна освіта, світські традиції якої продовжувалися в княжих маєтках, містах і містечках. Акцентувалася увага на якості і глибині професійної музичної освіти козаків-епічних співаків, що тривала не менш як три роки. Співаки навчалися мистецтву віртуозної гри на кобзі, лірі, осягали зразки думного вокального епосу і «лесбійську мову», необхідну для конспірації і збереження таємних цехових законів і правил [5].

Третій період розвитку музично-хорової освіти, який відбувався за часів козацько-

гетьманської держави (1648–1764), що отримала назву доби *Гетьманщини, або українського бароко* (др. пол. XVII – XVIII ст.), стимулювала розвиток духовного потенціалу українського народу, зберігаючи національні культурні традиції.

У цей період відбулося остаточне знищення державності в Україні, що мало як позитивні, так і негативні наслідки для становлення її музичної освіти. Передусім, Західна частина України залишилася польською (Львів), румунською (Буковина), австрійською, чеською. Східна частина відійшла до Російської імперії (1654). Історик О. Бойко характеризує його як період невинної імперської експансії Росії, впродовж якого поступово знищувалася українська автономія, українська мова (1786). Це призвело до диференціації музично-освітньої практики, частково до розриву музично-освітніх традицій.

Одночасно цей період позначився активізацією гетьмансько-старшинської верхівки населення, що мала насичене культурно-музичне життя [2, с. 5]. Відбувається якісно новий період розвитку української освіти на засадах ренесансно-барокового (козацького) типу української культури.

У східній частині України з'явилися козацькі школи нового типу, започатковані за ініціативи Богдана Хмельницького як школи кобзарів та лірників при кобзарських цехах (1652). Основою змісту кобзарсько-козацької музичної освіти (надавали початкову та середню музичну освіту), яка продовжувала традиції острозької академії, були народні думи, історичні пісні, канти та гімни, здатні загартувати і виховувати бойовий дух козаків. Широко відомою була козацька глухівська «Школа співу та інструментальної музики», де навчали основ церковного співу та гри на багатьох музичних інструментах. Згодом, наприкінці XVIII століття внаслідок знищення козацтва відбулося й руйнування кобзарсько-козацької культури.

З кінця XVIII століття у сільській місцевості традиції національної співацької освіти, ідеї Просвітництва підтримували мандрівні дяки, особливості музичної діяльності яких полягали у варіюванні і вдосконаленні навчальних програм, створенні авторських посібників-ірмологій. Відтак, феномен мандрівних дяків – це відродження і розвиток регіональних музично-хорових шкіл, розповсюдження співацьких традицій (В. Іванов). Широко використовувалася усна (старокиївський спів безлінійної невматичної нотації) та напівписьмова форми передачі музичної інформації. За даними В. Іванова,

згідно місцевості учні-співаки оволодівали зразками чернігівського, болгарського, сербського, київського знаменного розспіву, культурою путьового, демественного безлінійного співу, долучалися до календарно-обрядової пісенності [3].

Освітнянським, науковим та мистецьким центром Східної частини України стає вищий навчальний заклад нового типу Києво-Могилянська академія, створена у 1701 році з ініціативи Петра Могили за європейськими стандартами громадянської незалежності як результат поєднання Лаврської школи з братською (Києво-Братська Колегія) [4, с. 48–49]. Заклад отримав статус академії та рівні права з Ягеллонським університетом (Польща), який був підтверджений після входження України до складу Московського царства (1694; 1701).

Музична освіта в Києво-Могилянській академії була не обов'язковою, проте здійснювалася за кількома ступенями (початкова, середня, вища освіта) та напрямками (хоровий і сольний спів, музичний театр, інструментальне виконавство, композиторська техніка) згідно завдань аудиторної (музичні заняття, хорові класи, шкільна драма) та позаакадемічної діяльності (урочистості і прийоми). Широко використовувалося навчання партесному і кантовому співу, в позааудиторних заняттях за бажанням вдосконалювалися вміння гри на струнних і духових європейських інструментах [7]. Музична освіта учнів і студентів Києво-Могилянської академії, повний курс якої тривав дванадцять років, відбувалася на принципах єдності свідомого та емоційного, художнього і технічного, з урахуванням комплексного підходу до формування музичних здібностей [4, с. 68]. Спів та інструментальна музика були, зазначав П. Козицький, обов'язковими супутниками святкових диспутів і рекреацій. Як центр розумової і музичної культури того часу, Києво-Могилянська академія ставала збирачем музично-співацьких традицій різних регіонів, а студенти-академісти, маючи композиторський та регентський хист, здійснювали значний культурний вплив на різні регіони України і Росії. Мішаний хор академії виконував значний за обсягом і змістом репертуар, що складався з творів українських композиторів (Василь Пикулицький, Микола Дилецький, Завадовський, Дмитро Ростовський, Йосип Загвойський). Отже, в свої найкращі часи багатоступенева система музичної освіти академії забезпечувала міцні підвалини подальшої музично-професійної і просвітницької діяльності академістів.

Значна кількість випускників академії відомі як видатні музиканти, вчені, суспільні діячі (Г. Сковорода, Д. Ростовський, Ф. Прокіпович, С. Миславський, І. Малицький, А. Ведель, С. Полоцький). Зокрема, «Музикійська граматика» М. Дилецького становила приклад букваря-граматики музичного співу, створеного під впливом теоретичних ідей та практичного досвіду музичної освіти у Києво-Могилянській академії. Цінними і своєчасними виявилися погляди Миколи Дилецького щодо доцільності професійної підготовки музикантів, розробки нових підходів до діяльності музиканта-професіонала, впровадження основ музичної грамоти та релятивної сольмізації. Ідеї та музичні традиції Києво-Могилянської академії як осередку духовності і музичної освіти вплинули на особистість відомого композитора Максима Березовського, надихали видатного співака, скрипаля, композитора і диригента Артемія Веделя.

Значної уваги музично-естетичному вихованню приділяв випускник Києво-Могилянської академії, видатний педагог, учений, просвітник продовжувач української традиції Григорій Сковорода. Посилаючись на практику народного виховання, яка змалечку прилучає дитину до музики через народний та церковний спів, Сковорода вважав музику шляхом до трону духу, «садом утіхи», джерелом «думок вдячних». Музика, зазначає Сковорода-філософ, допомагає розкрити внутрішній світ людини, облагороджує серце, пробуджує людську думку. В подальшому рівень музичної освіти значно зменшився, проте хорові колективи були на професійному рівні.

Слід наголосити, що в кінці XVIII століття російська влада приділяла значної уваги розвиткові музичної освіти у монастирських та архієрейських школах, яка здійснювалася на основі засвоєння релігійних православних жанрів стихирарного, путьового і партесного співу. Талановиті учні-співаки з Києво-Печерської Лаври, Софійського собору, Межигірського монастиря, Покровського собору в Харкові, глухівської, батуринської шкіл часто потрапляли, згідно імператорських наказів, до Придворної співацької капели Санкт-Петербурга, яка на той час була центром музичної освіти Російської імперії. Навчання у капелі проводили як вітчизняні, так і іноземні викладачі, що давало змогу поєднувати різні музично-освітні традиції, ідеї, підходи. Зокрема, частина дітей навчалася не тільки співу, а й гри на інструментах, вивчала контрапункт, що давало їм змогу згодом продовжувати

навчання за рубежом (М. Березовський, Д. Бортнянський).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, проведений аналіз наукових джерел засвідчує інтенсивний розвиток музично-хорової освіти України вродовж XVI – XVIII століть, який відбувався у складних умовах визвольної боротьби українців за національну культуру, духовність і свідомість. До надбань вітчизняної музично-хорової освіти доби Слов'янського відродження слід віднести збереження ідей і традицій поствізантійської балканослов'янської культури православного співу (монастирі, парафіяльні школи); звернення до римо-католицької музично-хорової освіти (іезуїтські, латинські, протестантські, уніатські середні і вищі заклади); яскраве відродження гуманістично-просвітницьких гасел, традицій вітчизняної музично-хорової освіти, що відбувалося з урахуванням європейських досягнень (Острозька академія, братські школи). Музично-хорова освіта доби Гетьманства (українського бароко) попри поступове знищення державності, відзначилася відродженням української культури ренесансно-барокового (козацького) типу. Активно діяли осередки кобзарсько-козацької музично-хорової освіти та культури, регіональні співацькі школи, відбувався розквіт духовної і співацької православної культури (Києво-Могилянська академія, монастирські, архієрейські, світські міські осередки). Українську музично-хорову освіту прославили генії українського народу М. Дилецький, Д. Ростовський, Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель, Г. Сковорода. До перспектив подальшого дослідження слід віднести системний аналіз тенденцій музично-хорової освіти України народницького періоду.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк Г. Вплив латинської школи на розвиток шкільної освіти України / Вісник ЛДУ БЖД. Педагогічні науки. №5, 2011. С. 9–14.
2. Баранівська Л. І. Гетьмансько-старшинське середовище і культурно-музичне життя в Україні другої половини ХУІІ-ХУІІІ ст.: автореферат дис...канд. мистецтвознавства. Спеціальність 17.00.03 – музичне мистецтво. 2001. 24 с.
3. Іванов В. Ф. Співацька освіта в Україні Х-ХVІІІ ст. К. : Музична Україна, 1997. 289 с.
4. Козицький П. О. Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування. К. Музична Україна, 1971. 148 с.
5. Корній Л. І. Історія української музики. Від найдавніших часів до середини ХVІІІ ст. Київ-

Харків-Нью-Йорк, 1996. 312 с.

6. Олексюк О. М. Музична педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів культури і мистецтв. К. 2008. 187 с.
7. Смирнова Т. А. Хорознавство. Історія, теорія, методика. Навчальний посібник. Харків. Федорко, 2019. 210 с.

REFERENCES

1. Antonyuk, G. (2011). *Vplyv latyns'koyi shkoly na rozvytok shkil'noyi osvity Ukrainy*. [Influence of the Latin school on the development of school education in Ukraine]. Kyiv.
2. Baranivska, L. I. (2001). *Hetmans'ko-starshyns'ke seredovyshche i kul'turno-muzychne zhyttya v Ukraini druhoi polovyny*. [Hetman-officers' environment and cultural and musical life in Ukraine in the second half of the XVIII-XVIII centuries]. Kyiv.
3. Ivanov, V. F. (1997). *Spivats'ka osvita v Ukraini X-XVIII st.* [Singing education in Ukraine X-XVIII centuries]. Kyiv.
4. Kozytsky, P. A. (1971). *Spiv i muzyka v Kyivskiy akademiyi za 300 rokiv yiyi isnuvannya*. [Singing and music at the Kiev Academy for 300 years of its existence]. Kyiv.
5. Korniy, L. I. (1996). *Istoriya ukraiyins'koyi muzyky. Vid naydavnishykh chasiv do seredyiny XVIII st.* [History of Ukrainian music. From ancient times to the middle of the XVIII century]. Kyiv-Kharkiv-New York.
6. Oleksyuk, O. M. (2008). *Muzychna pedahohika: navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshcheykh navchal'nykh zakladiv kul'tury i mystetstv*. [Music pedagogy: a textbook for students of higher educational institutions of culture and arts]. Kyiv.
7. Smirnova, T. A. (2019). *Khoroznavstvo. Istoriya, teoriya, metodyka*. [Khoroznavstvo. History, theory, methods]. Kharkiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

СМИРНОВА Тетяна Анатоліївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри хорового диригування Харківського національного університету імені І. П. Котляревського.

Наукові інтереси: історія, методологія, технології мистецької (музичної) освіти у навчальних закладах різного типу.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

SMYRNOVA Tetyana Anatoliivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor Department of Choral Conducting, Kharkiv I. P. Kotlyarevsky National University of Arts.

Circle of scientific interests: history, methodology, technologies of art (music) education in educational institutions of different types.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2021 р.